

शोधसामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापन

जोतिन्दप्रसाद लुइटेल्

उपप्राध्यापक, त्रि. वि., त्रिचन्द्र क्याम्पस, घण्टाघर

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन शोधकार्यअन्तर्गत सामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापनको सैद्धान्तिक आधार स्थापनामा केन्द्रित छ। शोधमा सामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापन भन्नाले निश्चित विधि वा ढाँचामा आधारित रहेर सामग्रीको सम्यक् सङ्कलन र त्यसको उचित व्यवस्थापन गर्नु भन्ने बुझिन्छ। यस अध्ययनमा खास गरी शोधसामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापनभित्र पर्ने कार्यहरूको सैद्धान्तिक पक्षको बृहत् चर्चा गर्दै तिनको सैद्धान्तिक मानदण्ड प्रस्तुत गरिएको छ। यसक्रममा शोधलाई व्यवस्थित, वस्तुपरक एवम् वैज्ञानिक बनाउन शोधमा सामग्रीको स्रोत पत्ता लगाई शोधको प्रकृतिअनुसार सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालीय, क्षेत्रकार्य र प्रयोगशालीय कार्यबाट गर्न सकिने आधार प्रस्तुत गरिएको छ। यस अध्ययनमा पुस्तकालीय कार्यअन्तर्गत गरिने थप कार्य तथा यसको निश्चित विधिको सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गर्दै सामग्री सङ्कलनको क्षेत्रकार्यमा सैद्धान्तिक र प्राविधिक उपकरणहरूको जानकारी तथा सैद्धान्तिक उपकरणभित्र अवलोकन, प्रश्नावली तथा अन्तर्वार्ता जस्ता पक्षको समुचित प्रयोग सम्बन्धी विस्तृत सैद्धान्तिक आधार पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यससँगै सामग्री सङ्कलन गर्दा नमुना छनौट महत्वपूर्ण कार्य भएकाले यसको सैद्धान्तिक पक्षलाई चिनाउँदै यस अध्ययनमा सामग्री व्यवस्थापनअन्तर्गत सामग्रीको रुजु एवम् सम्पादन, सामग्रीको व्याख्याविश्लेषण, निष्कर्षण एवम् सामान्यीकरण तथा शोधप्रतिवेदन लेखन कार्य सम्पन्न गर्दा शोध व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न हुन्छ भन्ने निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : उद्धरण विधि, डिवी प्रणाली, परिभाषीकरण, पुस्तक सूचीपत्र, सामान्यीकरण।

विषयपरिचय

शोधसमस्याको प्रामाणिक एवम् प्राज्ञिक समाधान पहिल्याउनका लागि शोधविषयसँग सम्बद्ध सामग्रीको खोजी र सङ्कलन सामग्री सङ्कलन हो र यसको उपयुक्त छनौट एवम् प्रबन्ध वा तरतर्जुमा नै सामग्रीको व्यवस्थापन हो। यसलाई शोधकर्ताद्वारा प्रस्तावित शोधसमस्याको प्रामाणिक र प्राज्ञिक समाधान पहिल्याउनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण वस्तुगत तथ्य, प्रमाण, अनुभव, विश्वास, तर्क, पूर्वज्ञान आदिका रूपमा पनि लिन सकिन्छ। शोधमा सामग्रीको सङ्कलन तथा व्यवस्थापनलाई अत्यन्त महत्वपूर्ण एवम् चुनौतीपूर्ण कार्यका रूपमा लिइन्छ किनभने यसले

शोधको बाह्यान्तरिक स्वरूप र संरचनामा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ। शोधको विश्वसनीयतामा पनि यसको भूमिका प्रखर रूपमा रहन्छ त्यसैले वैज्ञानिक शोधमा सामग्री सङ्कलनलाई ज्यादै महत्त्वपूर्ण स्थान दिइन्छ। शोधकार्यलाई ठोस आधार दिन, समस्याको समुचित र वैज्ञानिक समाधान गर्न, सप्रमाण निष्कर्षको पुष्टि गर्न, तथ्यको खोजी र नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्न, विश्वसनीय र वैध सामान्यीकरण गर्न सामग्री सङ्कलनको आवश्यकता पर्दछ। सामग्री सङ्कलनमा प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको स्रोत थाहा पाउनु जरुरी हुन्छ। वैज्ञानिक शोधमा परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै किसिमले सामग्रीको सङ्कलन, मापन र परीक्षण गरिन्छ। सामग्रीको सङ्कलन निश्चित प्रक्रियाबाट गरिन्छ। निश्चित प्रक्रियाबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणबाट मात्र व्यवस्थित शोधकार्य सम्पन्न गर्न सकिन्छ। आफूले गर्न लागेको शोधका लागि केकस्ता सामग्री कहाँ गएर केकसरी सङ्कलन गर्ने भन्ने बारे शोधार्थी संवेदनशील हुनुपर्छ। यसो भएन भने शोधकार्य सम्पन्न गर्न सकिँदैन।

शोधविषय र शीर्षकअनुसार पनि सामग्री सङ्कलन एवम् व्यवस्थापन कार्य फरक फरक हुन्छ। नेपालीमा भाषा, साहित्य र लोकसाहित्य विषयमा शोध गर्न सकिन्छ। यसका लागि बेग्लाबेग्लै विधि र प्रक्रियाबाट सामग्रीको सङ्कलन गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ तर यस बारेमा एकरूपता भने पाइँदैन। यस सन्दर्भमा उपर्युक्त तीनै प्रकारका शोधविषयमा केकस्ता शोधसामग्रीको सङ्कलन एवम् व्यवस्थापन केकसरी गरिन्छ भन्ने कुराको गहन अध्ययन आवश्यक देखिन्छ। यस आलेखमा यही तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै शोधकार्यमा सामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापन केकसरी गरिन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई नै अध्ययनको प्रमुख समस्याका रूपमा लिइएको छ। अतः यो लेख शोधकार्यमा सामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापन केकसरी गरिन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनले अनुसन्धान कार्यअन्तर्गत सामग्रीसङ्कलन र व्यवस्थापनमा नवीन आधार दिने र नयाँ तथ्य सार्वजनिक गर्ने हुनाले यो महत्त्वपूर्ण एवम् औचित्यपूर्णसमेत रहेको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन सैद्धान्तिक अध्ययन हो। यसमा पुस्तकालयीय एवम् क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलित सामग्रीहरूको तथ्यापन गरी त्यसकै आधारमा सामग्री विश्लेषण र अर्थापन कार्य सम्पन्न भएको छ। यस क्रममा शोध वा अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक पक्षका पुस्तकहरू पुस्तकालयबाट प्राप्त गरिएको छ भने कतिपय सामग्रीको प्राप्ति क्षेत्रकार्यको प्रायोगिक अभ्यासबाट गरिएको छ। यसरी तत्तत् ठाउँबाट लिइएका तथ्यहरूको विश्लेषण, निरीक्षण, परीक्षण एवम् सामान्यीकरणको वैज्ञानिक विधिद्वारा गरिएको छ भने यसअन्तर्गत प्रयुक्त विशिष्ट शब्दावलीका पारिभाषीकरण पनि गरिएको छ। विश्लेषणका क्रममा मूलतः वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने आवश्यकताअनुसार आगमनात्मक, निगमनात्मक तथा तुलनात्मक विधिको समेत उपयोग गरिएको छ।

शोधसामग्रीका स्रोतहरू

शोधसामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापनअन्तर्गत सर्वप्रथम शोधसामग्रीका स्रोतहरूको पहिचान गर्नु आवश्यक हुन्छ। शोधार्थीले आफ्नो शोधका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री जहाँबाट प्राप्त गर्छ, त्यस ठाउँलाई शोधसामग्रीको स्रोत भनिन्छ। शोधार्थीले आफ्नो अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्रीको पहिचान गर्न सक्नुपर्छ। सम्बन्धित स्रोतसम्म पुग्न सक्नुपर्छ र यो शोधार्थीको सिप पनि हो। सामग्रीका स्रोतहरू प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् :

- (क) **प्राथमिक** : प्राथमिक सामग्री भन्नाले प्रारम्भिक वा मौलिक सामग्री भन्ने बुझिन्छ। प्राथमिक सामग्रीलाई प्रथम पटक प्राप्त सामग्रीका रूपमा पनि लिन सकिन्छ। पुरानो अप्रकाशित अभिलेख, हस्तलिखित सामग्री, चिठी, डायरी, आत्मकथा, वंशावली सम्भाषण आदि र सर्वेक्षण, अवलोकन, प्रश्नावली आदिबाट क्षेत्रकार्य वा मौखिक अन्तर्वाताका आधारमा तयार पारिएका सामग्रीहरूलाई प्राथमिक स्रोत सामग्री भनिन्छ। प्रत्यक्ष रूपमा मूल स्रोतबाटै सामग्री प्राप्त हुनेहुनाले यसलाई प्रत्यक्ष स्रोत पनि भनिन्छ। कलासाहित्यको शोधका सन्दर्भमा प्राथमिक स्रोत सामग्री भन्नाले त्यस्ता सामग्रीलाई बुझिन्छ, जुन एउटा व्यक्ति वा समूहद्वारा सिर्जना गरिएका वा उत्पादन गरिएका मौलिक लेख वा कृतिहरू हुन्छन्। कलाकारका मौलिक कला तथा साहित्यकारका मौलिक रचना नै कलासाहित्यको शोधका सन्दर्भमा प्राथमिक स्रोत सामग्री हुन्। 'देवकोटाका स्वच्छन्दतावादी कवितामा प्रकृतिचित्रण' शीर्षकको शोधमा देवकोटाका स्वच्छन्दतावादी कविताहरू प्राथमिक स्रोत सामग्रीहरू हुन्।
- (ख) **द्वितीयक** :मौलिक सामग्रीहरूमा गरिएका टिप्पणी, चर्चापरिचर्चा, विश्लेषण, अध्ययन अनुसन्धान आदि द्वितीयक सामग्रीहरू हुन्। द्वितीयक सामग्री भनेका पहिल्यै उपलब्ध भएका त्यस्ता सामग्री हुन्, जुन पहिल्यै सङ्कलित र विश्लेषित हुन्छन् (कोठारी, सन् २०१४, पृ. १११)। मूल स्रोतबाट नभएर अप्रत्यक्ष रूपमा द्वितीयक आधारबाट सामग्री प्राप्त गरिने हुनाले यसलाई अप्रत्यक्ष स्रोत पनि भनिन्छ। कलासाहित्यको शोधका सन्दर्भमा द्वितीयक स्रोतसामग्री भन्नाले कुनै पनि कलाकार वा साहित्यकारका मौलिक सिर्जनामा आधारित भएर गरिएका सानाठुला सबै खालका टिप्पणी वा अध्ययन अनुसन्धानहरू भन्ने बुझिन्छ। 'देवकोटाका स्वच्छन्दतावादी कवितामा प्रकृतिचित्रण' शीर्षकको शोधमा देवकोटाका स्वच्छन्दतावादी कविताहरूसँग सम्बन्धित भएर गरिएका टिप्पणी, समालोचना, शोध तथा सबै खालका अध्ययन विश्लेषणहरू द्वितीयक स्रोत सामग्रीहरू हुन्।

शोधसामग्रीको सङ्कलन कार्य

शोधमा पुस्तकालयीय, क्षेत्रीय र प्रयोगशालीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। सामग्री सङ्कलन कार्य हो तर यसलाई कसैले पद्धति पनि भनेको पाइन्छ। शोधको प्रकृतिअनुसार पुस्तकालयीय, क्षेत्रीय र प्रयोगशालीय विभिन्न कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। यहाँ सामग्री सङ्कलन कार्यका प्रकारहरूलाई बेग्लाबेग्लै चर्चा गरिएको छ :

पुस्तकालयीय कार्य

पुस्तक वा पुस्तकजन्य सामग्रीको अध्ययनबाट गरिने सामग्रीको सङ्कलनलाई सामग्री सङ्कलनको पुस्तकालयीय कार्य भनिन्छ। पुस्तक तथा अभिलेख प्राप्तिको मूल स्रोत पुस्तकालय नै भएकाले यसलाई पुस्तकालयीय कार्य भनिएको हो। पुस्तकहरू घरमा, पसलमा वा अन्यत्र पनि पाइन्छन् तर जुनसुकै माध्यम, ठाउँ वा स्रोतबाट पुस्तकहरू सङ्कलन गरिए पनि यसलाई पुस्तकालयीय कार्य नै भनिन्छ। क्षेत्रकार्य वा प्रयोगशालीय अध्ययन कार्यमा पनि पुस्तकालयीय कार्य गर्नेपने भएकाले सबै प्रकारका शोधमा यसको विशिष्ट महत्त्व रहेको हुन्छ। जुनसुकै शोधमा पनि पूर्वकार्यको समीक्षा गर्दा र सैद्धान्तिक प्रारूपको निर्माण गर्दा पुस्तकालयबाटै सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। ऐतिहासिक तथ्यको खोजी र विश्लेषणका निम्ति यो उपयोगी हुन्छ (कोठारी, सन् २००७, पृ.७)। यसअन्तर्गत व्यक्तिगत वा सार्वजनिक पुस्तकालयमा भेटिने पुस्तक, पत्रपत्रिका, शब्दकोश, विश्वकोश, पारिभाषिक कोश, अनुसन्धान प्रतिवेदन, पुराना पाण्डुलिपि, शोधप्रतिवेदन आदिका माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गर्ने भन्ने बुझिन्छ। विद्युतीय माध्यमबाट सङ्कलित सामग्री पनि पुस्तकालयीय कार्यअन्तर्गत नै पर्दछन्। शोधार्थीले आफ्नो शोधका लागि आवश्यक सामग्रीको स्रोत, पुस्तक आदि ठम्याउने र तिनको पठनपश्चात् सामग्रीको पहिचान गरी यथेष्ट सामग्रीको सङ्कलन गर्नुपर्दछ। पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा ख्याल गर्नुपर्ने सबभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा भनेको पुस्तक, शोधप्रतिवेदन, पत्रपत्रिका विद्युतीय सामग्री आदि कसरी राखिएका छन् र त्यहाँसम्म पुगेर आफ्नो शोधका लागि आवश्यक सामग्री कसरी लिने भन्ने हो। शोधार्थीले बारम्बार प्रयोग गरिने सामग्री र एकदुईपटक प्रयोग गर्ने सामग्रीको छुट्टाछुट्टै विवरण बनाउनु राम्रो हुन्छ, र यसअनुसार नै सामग्री छनौट गर्नु उपयुक्त हुन्छ। बारम्बार प्रयोग गर्नुपर्ने सामग्रीलाई आफ्नो निजी पुस्तकालयमा सङ्ग्रह गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

पुस्तकालयको प्रयोग (use of library)

पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने कुरा जान्नु जरुरी हुन्छ। पुस्तकालयको प्रयोग गर्न नजान्दा पुस्तकालयमै पुगेर पनि सामग्री प्राप्त गर्नबाट वञ्चित हुनुपर्ने स्थिति आइपर्छ र शोधार्थी खालीहात फर्कनु पर्ने हुन्छ। यसका लागि शोधार्थीले पुस्तकालयको व्यवस्थापन, सङ्गठन तथा नियमहरू बुझ्नु पर्छ। पत्रपत्रिका, शोधग्रन्थ तथा पुस्तकहरू कहाँकहाँ राखिएका छन् र तिनको वर्गीकरण र व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ भन्ने कुरा थाहा पाएपछि सामग्री सङ्कलन गर्न सजिलो हुन्छ। पुस्तकालयमा पुस्तकहरूको वर्गीकरण एवम् व्यवस्थापन क्याटलग कार्ड पद्धतिबाट गरिएको हुने हुनाले यसको राम्रो ज्ञान शोधार्थीमा हुनुपर्छ। यस क्रममा क्याटलग नबनाइएका पुस्तकहरूका बारेको जानकारी पनि शोधार्थीमा हुनुपर्छ। यसो भएको खण्डमा मात्रै शोधार्थीले आफूले खोजेका पुस्तकहरू सजिलै प्राप्त गर्न सक्छ।

पुस्तकालयमा पुस्तकहरूको वर्गीकरण हाल कि त डिबी पद्धति/प्रणाली कि त लाइब्रेरी अफ कङ्ग्रेसको पद्धतिबाट गरिन्छ। नेपालका केही पुस्तकालयमा डिबी प्रणाली (Dewey System) बाट पुस्तकहरूको वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। यस प्रणालीअनुसार पुस्तकहरूको मोटामोटी वर्गीकरण यसरी गरिएको हुन्छ :

००० - ०९९ सामान्य कृति ५०० - ५९९ प्राकृतिक विज्ञान

१०० - १९९ दर्शन र मनोविज्ञान ६०० - ६९९ प्रायोगिक विज्ञानहरू

२०० - २९९ धर्म ७०० - ७९९ ललितकला र मनोरञ्जन

३०० - ३९९ समाजविज्ञान ८०० - ८९९ साहित्य

४०० - ४९९ भाषा ९०० - ९९९ इतिहास, भ्रमण र जीवनी

पुस्तक सूचीपत्र (Catalogue Card)को प्रयोग

पुस्तकालयमा पुस्तकहरू खोज्दा पुस्तक सूचीपत्र अर्थात् क्याटलग कार्ड हेर्नुपर्छ। क्याटलग कार्ड पुस्तकहरू भएको ठाउँभन्दा केही अगाडि नै पाठकलाई पायक पर्ने ठाउँमा घर्माघर्मा देखिने गरी राखिएको हुन्छ। क्याटलग कार्डहरू वर्णानुक्रमअनुसार मिलाएर राखिएका हुन्छन्। कुनै पुस्तक खोज्नुपर्दा लेखकको थर र नाम, कृतिको नाम वा कृतिको विषयबाट हेर्न सकिन्छ। कृति अनुदित हो भने उक्त कृतिको अनुवादकका नामबाट पनि हेर्न सकिन्छ। क्याटलग कार्ड सामान्यतया लेखकको नाम (Author card), पुस्तकको नाम (Title card), विषय (Subject card) आदि आधारमा बनाइएको हुन्छ। **लेखक कार्ड**को एउटा नमुना यसप्रकार रहेका छ :

N 895.511 देवकोटा लक्ष्मीप्रसाद, १९६६-२०१६ वि.

D899 mu

मुनामदन. विसौँ संस्क. काठमाडौँ

साभा प्रकाशन, २०४७ वि.

४३ पृ.

लेखककार्डमा निम्नानुसारको जानकारी रहेको हुन्छ :

N → नेपाली D → लेखकको अन्तिम नाम अर्थात् थरको पहिलो अक्षर

8 → साहित्य 899 → लेखकका लागि दिइएको नम्बर

1 → कविता mu → पुस्तक वा शीर्षकको पहिलो अक्षर

95.51 → नेपाली साहित्य

यसलाई क्रमशः यसरी पनि देखाउन सकिन्छ :

१. लेखकको थरनाम, लेखकको जन्ममृत्यु वर्ष
२. डिब्री प्रणालीअनुसार पुस्तकको वर्गीकृत विवरण :
३. पुस्तकको शीर्षक   ४. प्रकाशन स्थान र प्रकाशक
५. प्रकाशन वर्ष
६. पुस्तकको पृष्ठसङ्ख्या, चित्र, नक्सा आदिको विवरण

यसरी क्याटलगअनुसार एउटै पुस्तक लेखकको थरनाम, पुस्तकको नाम वा विषयको नाम आदि विभिन्न माध्यमबाट खोज्न सकिन्छ। आफूलाई चाहेको पुस्तकको क्याटलग खोजिसकेपछि त्यसको बायाँतिर माथि भएको पुस्तकको सङ्केताङ्कलाई टिपोट गरेर आफै वा पुस्तकालयका कर्मचारीमार्फत उक्त पुस्तक प्राप्त गर्न सकिन्छ। लेखक क्याटलग प्रायः सबै पुस्तकालयहरूमा हुने हुनाले पुस्तक खोज्दा लेखकको थरको पहिलो अक्षरबाट खोज्नु उपयुक्त हुन्छ। पुस्तक खोजेर मात्र सामग्री सङ्कलन भइहाल्ने होइन। पुस्तकालयबाट प्रायः पुस्तक घरमा लगेर पाइँदैन। यस्तो अवस्थामा त्यसभित्रका कुराहरूलाई टिपोट गरेर ल्याउनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि उपयुक्त कागज वा कार्डको प्रयोग गर्न सकिन्छ। पुस्तकभित्रका कुरा वा अंशलाई टिपोट गर्दा निम्नलिखित चारवटा तरिका अपनाउन सकिन्छ :

१. **उद्धरण (quotation) विधि** : उद्धरण विधिमा पुस्तक वा पत्रपत्रिकाभित्रका लेखकका कथन वा वाक्यहरूलाई यथावत् रूपमा उद्धृत गरेर उद्धरण चिन्हभित्र राखिन्छ। यसको विस्तृत सूचना (लेखक, कृति, प्रकाशन वर्ष र स्थान, पृष्ठ आदि) सन्दर्भ विवरण कार्ड वा टिपोट गरिएको स्थानमा उल्लेख गर्नु पर्छ।
२. **भावानुवाद (paraphrase) विधि** : भावानुवाद विधिमा पुस्तक वा पत्रपत्रिकाभित्रका लेखकका कथन वा वाक्यहरूलाई अर्थ र भाव फरक नपर्ने गरी आफ्नै भाषामा रूपान्तरण गरेर राखिन्छ। यसमा उद्धरण चिन्हको प्रयोग गरिँदैन। यसको विस्तृत जानकारी सन्दर्भविवरण कार्ड वा टिपोट गरिएको स्थानमा उल्लेख गर्नुपर्छ।
३. **सारांश (summary) विधि** : सारांश विधिमा पुस्तक वा पत्रपत्रिकाभित्रका लेखकका कथन वा वाक्यहरूलाई सङ्क्षेपीकरण गरेर राखिन्छ। यसमा भनाइको आशय नबिग्रने गरी कुराहरूको सार खिचिन्छ र छोटोछरितो पाराले राखिन्छ।

यसमा ख्याल गर्नुपर्ने मुख्य कुरा के हो भने उक्त पुस्तकको सन्दर्भ विवरण बनाउन बिसन्तु हुँदैन किनभने उक्त पुस्तकलाई आफ्नो शोधको सन्दर्भसूचीमा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ र उक्त पुस्तकको प्रयोग पुनः गर्नुपर्ने पनि हुन सक्छ। यसका लागि ३X५, ४X६ वा ५X८ आकारका बाक्ला कार्डहरू बनाई तिनमा APA वा MLA ढाँचामा आधारित भएर सन्दर्भ विवरण टिप्नुपर्छ। यसमा लेखकको नाम, कृति वा पत्रपत्रिकाको नाम, प्रकाशन वर्ष र स्थान, पृष्ठ आदि कुरालाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु पर्दछ। यस्तो गरिएन भने काम दोहोरो र झन्झटिलो हुन जान्छ।

क्षेत्रीय अध्ययन कार्य

निश्चित क्षेत्र वा स्थलमा गएर गरिने सामग्रीको सङ्कलनलाई सामग्री सङ्कलनको क्षेत्रीय अध्ययन कार्य भनिन्छ। यसलाई क्षेत्रकार्य वा स्थलगत अध्ययन पनि भनिन्छ। शोधको प्रकृतिअनुसार कुनै निश्चित स्थलमै गएर स्थानीयसँगको सम्पर्कका आधारमा यसप्रकारको सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। लोकसाहित्यको शोधमा क्षेत्रीय अध्ययन कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। भाषाको शोधमा पनि यस प्रकारबाट सामग्री सङ्कलन गर्नुपर्ने हुनसक्छ। क्षेत्रकार्यमा शोधार्थी धेरै कुरामा सचेत हुनुपर्छ र उसले आवश्यक तयारी र त्यससम्बन्धी बन्दोबस्ती पनि मिलाउनु पर्दछ। क्षेत्रकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा तीन चरणमा गर्न सकिन्छ। पहिलो चरणमा पूर्वतयारी गर्नुपर्छ। दोस्रो चरणमा सामग्री सङ्कलन कार्य गर्नुपर्छ भने तेस्रो चरणमा सङ्कलित सामग्रीको रुजु र उतार गर्नु पर्छ। क्षेत्रकार्य गर्दा आवश्यक सरसामग्री वा साधन र उपकरण चाहिने भए त्यसको उचित प्रबन्ध शोधार्थी आफैले मिलाउनु पर्छ। सामग्री सङ्कलनका क्रममा शोधार्थीलाई प्रशिक्षणको आवश्यकता भए प्रशिक्षणसमेत लिनुपर्दछ। यस क्रममा बोलीचाली र व्यवहारमा विशेष सतर्कता अपनाउँदै स्थानीयसँग घुलमिल भई सामग्री सङ्कलन गर्न सक्ने गुण शोधार्थीमा हुनुपर्छ। सामग्री सङ्कलन गर्दा सामग्री सङ्कलन गरिएको स्थान, स्रोत व्यक्ति (लोकगीत, लोककथा भन्ने वा स्थानीय भाषिकाका शब्द आदिको उच्चारण गर्ने र जानकारी दिने व्यक्ति) को परिचय, सामग्रीको विवरण आदि कुरालाई चुस्त दुरुस्त राख्नुपर्छ। कतिपय अवस्थामा स्रोत व्यक्तिको गोपनीयतालाई सुरक्षित राख्ने कुरामा पनि शोधार्थी सचेत हुनुपर्छ। शोधप्रतिवेदनको यथास्थानमा सामग्री कहाँ गएर सङ्कलन गरिएको हो भन्नेबारे जानकारी दिनुपर्छ। स्रोत व्यक्तिबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा टिपोट गर्न सकिने स्थितिमा टिपोट गर्नुपर्छ र त्यसो गर्न नसकिने स्थितिमा रेकर्डबाट रेकर्ड गरेर सामग्रीलाई सुरक्षित राख्नुपर्छ।

क्षेत्रीय सामग्री सङ्कलनका उपकरणहरू

क्षेत्रीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा विभिन्न उपकरणहरूको प्रयोग गर्नु पर्दछ। ती उपकरणहरूको प्रयोग गर्दा व्यवस्थित रूपमा सामग्री सङ्कलन गर्न सम्भव हुन्छ नत्र शोधार्थी कुहिराको काग बन्ने स्थिति आउन सक्छ। यस्तो अवस्थामा सही सामग्रीको सङ्कलन नहुन सक्छ र गलत सामग्रीको प्रयोगका कारण शोधले सही निष्कर्ष नदिँदा शोध नै रद्द हुने स्थिति निम्तिन सक्छ। यस्तो स्थितिबाट बचेर शोधलाई उचित गन्तव्यतर्फ डो-याई निष्कर्षमा पुग्न सामग्री सङ्कलन गर्दा उपयुक्त उपकरणहरूको प्रयोग गर्नु पर्दछ। क्षेत्रीय सामग्री सङ्कलनका उपकरणहरू सैद्धान्तिक र प्राविधिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् :

(अ) सैद्धान्तिक उपकरण

सामग्री सङ्कलनका लागि प्रयोग गरिने जानकारीमूलक साधन नै सैद्धान्तिक उपकरण हुन् । सैद्धान्तिक उपकरण पनि दुई प्रकारका हुन्छन् :

अवलोकन (observation)

कुनै स्थान, वस्तु, घटना वा विषयलाई सरसर्ती हेर्ने कामलाई अवलोकन भनिन्छ । यसले शोधकार्यमा तथ्य सङ्कलनका लागि तत्सम्बन्धी सामग्रीको ध्यानपूर्वक निरीक्षण या पर्यवेक्षण गरी ज्ञान वा तथ्य हासिल गर्नु भन्ने हुन्छ (कोठारी, सन् २००७, पृ.९६) । यसमा प्रत्यक्ष रूपमा आफ्नै आँखाले देखेका वस्तु वा घटनासम्बन्धी तथ्यहरूलाई सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिन्छ । लोकसाहित्य वा भाषाको शोधमा प्राथमिक तथ्य वा सामग्री सङ्कलन गर्ने क्रममा यो उपयोगी सिद्ध हुन्छ । यसमा शोधार्थी आफै सम्बन्धित ठाउँमा गएर आफैले जाँचबुझ गरी आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन गर्दछ । शोधार्थी आफै प्रत्यक्ष सहभागी भएर तथ्यहरूको सङ्कलन गर्ने हुनाले यस्ता सामग्रीको विश्लेषणबाट प्राप्त हुने नतिजा पनि विश्वसनीय हुन्छ । अवलोकनीय एकाइ मौसमी र बेमौसमी गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

(अ) **मौसमी अवलोकन** : निश्चित समयमा वा विशेष अवसर पारेर गरिने अवलोकन मौसमी अवलोकन हो । यस्तो अवलोकनमा कुनै चाडपर्व वा सांस्कृतिक उत्सवहरू कुन तिथिमितिमा पर्दछन् र ती कहाँ मनाइन्छन् भन्ने कुरा अगाडि नै निश्चित गरिन्छ अनि उक्त तिथिमिति र ठाउँमा आफै सहभागी भएर तिनको अवलोकन गरी तथ्य सङ्कलन गरिन्छ । यो विशेष अवसरमा मात्र गरिन्छ । जस्तै : जनैपूर्णिमाका भोलिपल्ट पर्ने गाईजात्राको अवलोकन त्यही दिन गरियो भने त्यो मौसमी अवलोकन हुन्छ । यस्तै दसैं, तिहार, छठ, ल्होसार, माघी आदि पर्वका सांस्कृतिक पक्षको अवलोकन तिनै पर्वको तिथिमितिमा गरिनु मौसमी अवलोकन हो ।

(आ) **बेमौसमी अवलोकन** : कुनै निश्चित समय वा विशेष अवसरमा अवलोकन नगरी आफ्नै अनुकूलमा चाडपर्व वा उत्सवहरूको कृत्रिम वातावरण सिर्जना गरी गरिने अवलोकनलाई बेमौसमी अवलोकन भनिन्छ । यसमा चाडपर्व वा उत्सवहरूको नाटक गरी त्यसकै अवलोकनद्वारा तथ्य सङ्कलन गरिन्छ । जस्तै : श्रावण महिनामा पर्ने गाईजात्रा अन्य जुनसुकै महिना वा तिथिमितिमा नाटक गरेर अवलोकन गर्नु बेमौसमी अवलोकन हो । त्यस्तै दसैं, तिहार, छठ, ल्होसार, माघी आदि पर्वका सांस्कृतिक पक्षको अवलोकन तिनै पर्वको तिथिमितिमा नगरी नाटक गरेर जुनसुकै बेलामा गर्नु बेमौसमी अवलोकन हो ।

अवलोकनका प्रकार

अवलोकन सहभागीमूलक, असहभागीमूलक र अर्धसहभागीमूलक गरी तीन प्रकारका हुन्छन् ।

- (अ) **सहभागीमूलक अवलोकन** : सामग्री सङ्कलनका क्रममा आफ्नो शोधको प्रकृतिअनुसार चाडपर्व, उत्सव वा कुनै जातिका जातीय संस्कार तथा सांस्कृतिक रीतिरिवाजमा शोधार्थी प्रत्यक्ष रूपमा समावेश भएर तथ्य सङ्कलन गर्नु सहभागीमूलक अवलोकन हो । यसमा शोधकर्ता आफैँ संस्कारजन्य कार्य गर्छ र आफैँ अवलोकन पनि गर्छ । उदाहरणका लागि 'थारू जातिको विवाह संस्कार' शीर्षकको लोकसाहित्यको शोधमा अवलोकनकर्ता स्वयम् जन्तीका रूपमा वा विवाह संस्कारमा सरिक हुनु सहभागीमूलक अवलोकन हो ।
- (आ) **असहभागीमूलक अवलोकन** : सामग्री सङ्कलनका क्रममा चाडपर्व, उत्सव वा कुनै जातिका जातीय संस्कार तथा सांस्कृतिक रीतिरिवाजमा शोधार्थी प्रत्यक्ष सहभागी नभई दर्शकका रूपमा कार्यको अवलोकन गरी तथ्य सङ्कलन गर्नु असहभागीमूलक अवलोकन हो । यसमा शोधकर्ता आफैँ संस्कारजन्य कार्यमा सरिक हुँदैन । ऊ दर्शकमात्र हुन्छ । उदाहरणका लागि 'थारू जातिको विवाह संस्कार' शीर्षकको लोकसाहित्यको शोधमा अवलोकनकर्ता स्वयम् जन्तीका रूपमा वा विवाह संस्कारमा सरिक नभई दर्शकका रूपमा रहेर उक्त कार्यको अवलोकन गर्नु असहभागीमूलक अवलोकन हो ।
- (इ) **अर्धसहभागीमूलक अवलोकन** : सामग्री सङ्कलनका क्रममा चाडपर्व, उत्सव वा कुनै जातिका जातीय संस्कार तथा सांस्कृतिक रीतिरिवाजमा शोधार्थी कुनै समय प्रत्यक्ष सहभागी भएर त कुनै समय प्रत्यक्ष सरिक नभई दर्शकका रूपमा कार्यको अवलोकन गरी तथ्य सङ्कलन गर्नु अर्धसहभागीमूलक अवलोकन हो । यसमा शोधकर्ता संस्कारजन्य कार्यमा सरिक हुनेनहुने भइरहन्छ । ऊ कर्ता र दर्शक दुवै हुन्छ । उदाहरणका लागि 'थारू जातिको विवाह संस्कार' शीर्षकको लोकसाहित्यको शोधमा अवलोकनकर्ता स्वयम् केही समय जन्तीका रूपमा वा विवाह संस्कारमा सरिक हुन सक्छ भने केही समय दर्शकका रूपमा रहेर उक्त कार्यको अवलोकन गर्न सक्दछ ।

प्रश्नावली

शोधकार्यमा सामग्री सङ्कलनका क्रममा शोधसमस्यासँग सम्बन्धित भएर विभिन्न व्यक्ति वा समूहबाट उत्तरको अपेक्षा गरी बनाइएका प्रश्नहरूको सूची वा क्रमलाई प्रश्नावली भनिन्छ । प्रश्नावली परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै प्रकारका शोधमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । क्षेत्रकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा प्रश्नावलीको प्रयोग बढी हुन्छ । सामाजिक शास्त्रसँग सम्बन्धित अध्ययनहरूमा यसलाई महत्त्वपूर्ण उपकरणका रूपमा अधिक प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रश्नावलीको प्रयोग गरी विस्तृत भौगोलिक क्षेत्रबाट सूचना सङ्कलन गर्न सकिन्छ भने एउटै विषयमा धेरैको राय बुझ्न पनि यसले सघाउ पुऱ्याउँदछ (लुइटेल्, २०५५, पृ. ३६) । लोकसाहित्य र भाषा विषयक शोधमा पनि यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ । प्रश्नावलीका

माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा सम्बन्धित व्यक्तिहरू वा समूहहरूलाई प्रत्यक्ष भेटेर, हुलाकबाट वा यस्तै अन्य कुनै माध्यमबाट प्रश्नावली पठाई उत्तर भराएर अपेक्षित सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। यसबाट लिखित सामग्री प्राप्त हुने हुनाले यो विश्वसनीय हुन्छ भने शोधकार्यमा पनि यसले निकै सहजता ल्याउँदछ। प्रश्नावली र अन्तर्वार्तालाई एउटै रूपमा बुझ्ने गरेको पनि पाइन्छ तर यी दुईमा अन्तर छ। प्रश्नावलीमा शाधार्थी वा प्रश्नकर्ता र सूचकहरू आमनेसामने हुँदैनन् र उनीहरूको वार्तालाप पनि हुँदैन। अन्तर्वार्तामा भने शोधार्थी वा प्रश्नकर्ता र सूचकहरू आमनेसामने हुन्छन् र उनीहरूका बिच दोहोरो वार्तालाप हुन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि यी दुईका बिच निकटता भने छ। प्रश्नावलीलाई लिखित अन्तर्वार्ताका रूपमा बुझ्न सकिन्छ। प्रश्नावली संरचित/ निर्देशित र असंरचित/ अनिर्देशित गरी दुई प्रकारका हुन्छन्।

(क) संरचित/ निर्देशित प्रश्नावली : संरचित प्रश्नावलीमा प्रश्नहरू क्रमबद्ध रूपमा संरचित हुन्छन्। यसमा केकस्ता र केकति प्रश्नहरू सोध्ने भनेर पहिल्यै निश्चित गरिएको हुन्छ र सोहीअनुरूप प्रश्नहरू निर्माण गरिएको हुन्छ। यसमा आवश्यक सूचना प्राप्तिका निमित्त प्रश्नहरूलाई विभिन्न प्रकार वा तहमा वर्गीकरण गरी संरचित गरिएको हुन्छ। यसमा मुख्यसँगै गौण प्रश्नहरू पनि हुन सक्छन्। संरचित प्रश्नावली पनि बन्द र खुला गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। बन्द प्रश्नावलीमा उत्तरदातालाई मौलिक वा स्वविवेकमा आधारित उत्तर दिने अवसर हुँदैन। यसमा 'हो वा होइन' मध्ये एउटा विकल्पको छनौट गर्नुपर्ने वा दिइएका विकल्पहरूमध्ये एउटामा चिनो लगाउनुपर्ने गरी प्रश्नहरू वस्तुगत ढाँचामा संरचित हुन्छन्। खुला प्रश्नावली भने बन्द प्रश्नावलीभन्दा ठिक विपरीत किसिमको हुन्छ। यसमा उत्तरदातालाई मौलिक वा स्वविवेकमा आधारित उत्तर दिने अवसर हुन्छ। उत्तरदाताले आफ्नो विचार, धारणा वा दृष्टिकोणसहित स्वतन्त्र ढङ्गले उत्तर दिन सक्ने प्रश्नावली खुला प्रश्नावली हो। कुनै विषयमा गहन जानकारी प्राप्त गर्नु पर्दा यस खालको प्रश्नावली बनाइन्छ।

(ख) असंरचित/ अनिर्देशित प्रश्नावली : असंरचित प्रश्नावलीमा प्रश्नहरू क्रमबद्ध र पूर्वनिर्धारित हुँदैनन्। यसमा तत्कालीन आवश्यकता पूर्ति गर्ने क्रममा तत्काल नै प्रश्नावली बनाउँदै उत्तरदाताबाट उत्तर लिइन्छ। यसमा प्रश्नहरू गरिरहेकै बेलामा थप प्रश्नहरूको पनि निर्माण गरिन्छ। यसमा पूर्वनिर्धारित लिखित प्रश्नहरू नहुने हुनाले शोधको उद्देश्यअनुरूप तत्काल नै प्रश्नहरू निर्माण गर्दै सोधिन्छ। असंरचित प्रश्नावलीमा दोहोर्‍याएर प्रश्न सोध्न सकिने आधार पनि रहन्छ। एउटै प्रश्नका विभिन्न उत्तरहरू पाउन अथवा सकेसम्म बढी सूचना प्राप्त गर्न यस्ता प्रश्नावलीको प्रयोग

गरिन्छ (लुइटेल्, २०५५, पृ. ३८) अन्तर्वार्तामा भन्दा असंरचित प्रश्नावलीमा भन्दा संरचित प्रश्नावलीमा शोधार्थी धेरै कुरामा सचेत हुनुपर्छ। यसमा आफ्नो उद्देश्यअनुरूप तत्काल उपयुक्त प्रश्न बनाएर सोध्न सक्ने क्षमता शोधार्थीमा हुनुपर्छ नत्र सही तथ्य प्राप्त हुने सम्भावना कम हुन्छ।

अन्तर्वार्ता/साक्षात्कार

विशिष्ट उद्देश्य प्राप्तिका लागि शोधकर्ता र सूचकका बिचको वार्तालाप वा साक्षात्कारलाई अन्तर्वार्ता भनिन्छ। अन्तर्वार्ताहरू व्यक्तिगत र सामूहिक हुन सक्छन्। कुनै व्यक्तिका व्यक्तिगत धारणा वा कुनै विषय वा घटनाका बारेमा गोप्य कुरा वा रहस्य बुझ्नु पर्‍यो भने व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता लिइन्छ भने सामूहिक विचार बुझ्न वा जनमत लिन सामूहिक अन्तर्वार्ता लिइन्छ। शोधकार्यमा शोधार्थीले तथ्य सङ्कलन गर्दा सूचकसम्म पुगेर प्रश्नहरू सोधी तिनको उत्तरलाई सङ्कलन गर्नुपर्दछ। अन्तर्वार्तालाई पूर्वनिर्धारित तथ्य सङ्कलनको विधि पनि मानिन्छ। शोधकार्यमा अन्तर्वार्ताको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। राम्रो अन्तर्वार्ताबाट कुनै पनि विषयमा गहन जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। अकस्मात् रूपमा सूचकको छनौट गरेर अन्तर्वार्ता लिनु हुँदैन। सूचकका बारेमा पूर्वजानकारी हुनु राम्रो मानिन्छ। सूचकका बारेमा जानकारी लिई भेट्ने समय र स्थान निर्धारण गर्नु पर्दछ। अन्तर्वार्ता लिँदा एक्कासि प्रश्न सोधिहाल्नु हुँदैन। उत्तरदातासँग आत्मीयता साटासाट गरी घनिष्ठता बढाएर अन्तर्वार्ता सुरु गर्दा सूचकबाट प्रयाप्त तथ्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ। आफूले खोजेको उत्तर प्राप्त नहुन्जेल घुमाएर पुनः प्रश्न सोध्नुपर्छ। यस क्रममा आफ्नो उद्देश्यलाई पनि प्रस्ट पारी विश्वासको वातावरण बनाउनु जरुरी हुन्छ भने सूचकको गोपनीयताका बारेमा सूचकसँग छलफल गरी स्पष्ट हुनु पर्छ। अनुचित किसिमले वा भक्याएर अन्तर्वार्ता लिनु हुँदैन। अन्तर्वार्ता संरचित र असंरचित गरी दुई प्रकारको हुन्छ।

(अ) **संरचित अन्तर्वार्ता** : संरचित अन्तर्वार्तामा प्रश्नहरू पूर्वनिर्धारित हुन्छन्। यस किसिमको अन्तर्वार्तामा सूचकलाई केकस्ता र केकति प्रश्नहरू सोध्ने भनेर पहिले नै निश्चित गरिसकिएको हुन्छ र पहिल्यै नै तिनलाई लिपिबद्ध एवम् क्रमबद्ध गरिएको हुन्छ। यसमा अन्तर्वार्ताको आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरेर सूचकलाई एकपछि अर्को गर्दै क्रमिक रूपले प्रश्नहरू सोधिन्छ। संरचित अन्तर्वार्तामा शोधार्थी केही कुरामा निकै सचेत हुनुपर्छ। अन्तर्वार्ताको सुरुमा बिचमा र अन्त्यमा केकस्ता प्रश्नहरू सोध्ने हो भन्ने बारे शोधार्थीले राम्रो पूर्व तयारी गर्नु आवश्यक हुन्छ।

(आ) **असंरचित अन्तर्वार्ता** : असंरचित अन्तर्वार्तामा प्रश्नहरू पूर्वनिर्धारित हुँदैनन् तर त्यसबारेमा आवश्यक तयारी भने गरिएको हुन्छ। यसमा पूर्वनिर्धारित लिखित प्रश्नहरू नहुने हुनाले शोधको उद्देश्यअनुरूप अन्तर्वार्ताकै क्रममा प्रश्नहरू सिर्जना गर्दै सोधिन्छ। संरचित अन्तर्वार्तामा भन्दा असंरचित अन्तर्वार्तामा शोधार्थी धेरै कुरामा शोधार्थी वा

प्रश्नकर्ता र सूचकहरू आमनेसामने हुँदैनन् र उनीहरूको दोहोरो वार्तालाप पनि हुँदैन । सचेत हुनुपर्छ । आफ्नो उद्देश्यअनुरूप तत्काल उपयुक्त प्रश्न बनाएर सोध्न सक्ने क्षमता शोधार्थीमा हुनुपर्छ नत्र सही तथ्य प्राप्त हुने सम्भावना कम हुन्छ । शोधार्थी वा प्रश्नकर्ता र सूचकहरू आमनेसामने हुँदैनन् र उनीहरूको दोहोरो वार्तालाप पनि हुँदैन ।

(आ) प्राविधिक उपकरण

क्षेत्रीय सामग्री सङ्कलनका क्रममा चाहिने आवश्यक मालसामान वा भौतिक उपकरणलाई प्राविधिक उपकरणका रूपमा चिनिन्छ । प्राविधिक उपकरणमा कलम, कापी, पेन्सिल, टेप, टेपरेकर्डर, क्यामेरा, ब्याट्री आदि पर्दछन् ।

प्रयोगशालीय कार्य

प्रयोगशालामा परीक्षण गरी गरिने सामग्रीको सङ्कलनलाई सामग्री सङ्कलनको प्रयोगशालीय कार्य भनिन्छ । विज्ञान विषयका शोधमा प्रायः प्रयोगशालीय कार्य गरिन्छ । भाषाविज्ञानको शोधमा पनि कहिलेकाहीँ प्रयोगशालीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ । ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञानको शोधका लागि ध्वनि वा वर्णको परीक्षणका लागि प्रयोगशालीय कार्य नै गर्नु पर्दछ । साहित्य र लोकसाहित्यको शोधमा प्रयोगशालीय कार्य आवश्यक पर्दैन ।

सामग्री सङ्कलनमा नमुना छनौट विधि

शोधकार्यमा सामग्रीको छनौट गर्दा कुन विधि वा पद्धतिको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा महत्त्वपूर्णहुन्छ । शोधमा सामग्रीको छनौट गर्दा मुख्य रूपमा दुईवटा विधिको प्रयोग गरिन्छ : (अ) समष्टि विधि(census method) र (अ) नमुना छनौट विधि (sampling method) । समष्टि विधिमा सम्पूर्ण सामग्रीहरूलाई एकमुष्ट रूपमा लिइन्छ र अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । नमुना छनौट विधि यसभन्दा भिन्न हुन्छ । शोधका सन्दर्भमा शोधसमस्यासँग सम्बद्ध सम्पूर्ण सामग्रीको पहिचान गर्ने, ती सम्पूर्ण सामग्रीबाट नै नमुना छनौट गर्ने र त्यही नमुना सामग्रीका आधारमा सम्पूर्ण सामग्रीको पहिचान गराउने कार्यलाई नमुना छनौट भनिन्छ । यसमा सम्पूर्ण सामग्रीको प्रतिनिधित्व हुने गरी निश्चित मापदण्डका आधारमा केही सामग्रीहरूको मात्र छनौट गरिन्छ र छनौट गरिएको सामग्रीले सम्पूर्णताको प्रतिनिधित्व गर्दछ भन्ने विश्वास गरिन्छ (कोठारी, सन् २००७, पृ.७०) । नमुना छनौट गर्दा पनि सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको स्पष्ट प्रतिनिधित्व हुन्छ । यो समग्रकै एउटा अंश हो र निश्चित पद्धति अंगाली यो छनौट गरिने हुँदा नमुनाका आधारमा निकालिएको निष्कर्ष समग्रका लागि पनि उपयुक्त हुन्छ (बन्धु, २०७०, पृ.५०) । शोध वा अनुसन्धानमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सामग्री प्राप्त गर्न सम्भव हुँदैन वा सबै सामग्रीलाई विश्लेषणका निम्ति छनौट गर्न सम्भव हुँदैन र त्यसलाई उचित पनि मानिँदैन । शोधार्थीले प्रत्येक व्यक्तिलाई भेटेर तथ्य सङ्कलन गर्न नसक्ने हुँदा सम्पूर्णबाट केही प्रतिनिधिको छनौट गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी सामग्री सङ्कलनमा नमुना छनौट गर्दा समय, साधन र धनको पनि बचत हुन्छ र अध्ययन पनि छरितो, वस्तुपरक, प्रामाणिक र परीक्षणयोग्य हुन्छ । नमुना छनौट निम्नलिखित चार प्रकारबाट गरिन्छ :

(क) यादृच्छिक नमुना छनौट (random sampling method)

सम्भावनाका आधारमा सामग्रीको छनौट गर्ने कार्यलाई यादृच्छिक नमुना छनौट (random sampling method) भनिन्छ। उस्तै खालका सामग्रीबाट जुनसुकै लिँदा पनि हुने स्थितिमा यादृच्छिक नमुना छनौट गरिन्छ। गोला छानेर, कार्ड प्रयोग गरेर वा यस्तै अन्य विभिन्न प्रक्रिया अपनाएर नमुना छनौट गरिने हुनाले यादृच्छिक नमुना छनौटलाई संयोगमा आधारित मानिन्छ (कोठारी, सन् २००७, पृ.९६)। यो पक्षपातरहित र सत्यको नजिक हुन्छ। यो संयोगमा आधारित हुने भए तापनि यस प्रक्रियालाई प्रतिनिधित्वपूर्ण र विश्वसनीय मानिन्छ। साहित्यिक शोधमा चरित्रचित्रण, रूपविन्यास, परिवेशविधान, द्वन्द्वविधानजस्ता चरहरूको मापन गर्दा यो विधिको प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणका लागि 'गोठालेका कथामा चरित्रचित्रण' शीर्षकको शोधमा यादृच्छिक नमुना छनौट गर्नु पर्दछ।

(ख) सोदेश्यमूलक नमुना छनौट (purposive sampling method)

शोधकर्ताले आफ्नो शोधको प्रकृतिअनुसार आवश्यकताका आधारमा विवेकको प्रयोग गरी सामग्रीको छनौट गर्ने विधिलाई सोदेश्यमूलक नमुना छनौट भनिन्छ। यसमा कुनकुन सामग्री छनौट गर्ने भन्ने कुरा शोधको आवश्यकताअनुसार शोधार्थीको विवेकमा भर पर्छ। यसमा छानिने एकाइबारे शोधार्थीले पहिल्यै विचार गरिसकेको हुन्छ र सोहीअनुसार आवश्यक सामग्रीको छनौट गर्दछ। साहित्यिक शोधमा नारीवाद, सबाल्टर्न, सङ्केन्द्रण, मानवतावाद आदिजस्ता चरहरू रहँदा सोदेश्यमूलक नमुना छनौट विधिको प्रयोग गरिन्छ। उदाहरणका लागि 'देवकोटाका कवितामा नारीवादी चेतना' शीर्षकको शोधमा यस विधिको प्रयोग हुन्छ।

(ग) गुच्छ नमुना छनौट (cluster sampling method)

जनसङ्ख्या वा सामग्रीलाई एउटै प्रकारको समूह वा सजातीय वर्गमा वर्गीकरण गरी सामग्री सङ्कलन गरिने विधिलाई गुच्छ नमुना छनौट भनिन्छ। यसमा जनसङ्ख्या वा सामग्रीलाई समूहसमूह अर्थात् उमेर, धर्म, जात, थर, लिङ्ग, वर्ग, भाषा, व्यवसाय, रुचि, स्वभाव आदि जस्ता सजातीय वा समान विशेषता भएका वर्गमा विभाजन गरिन्छ, र कनै एउटा सजातीय वर्ग वा सबै वर्गको प्रतिनिधित्व हुने गरी समानुपातिक रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिन्छ। यस विधिबाट सामग्री सङ्कलन गर्दा उस्तै खालका सबै वर्गको प्रतिनिधित्व गराइन्छ।

(घ) आकस्मिक नमुना छनौट (accidental sampling method)

आकस्मिक रूपमा उपलब्ध भएका सामग्रीलाई नै नमुनाका रूपमा छनौट गर्ने विधि आकस्मिक नमुना छनौट विधि हो। यसमा अकस्मात उपलब्ध भएका कुनै पनि सामग्री वा तथ्यलाई नमुनाका रूपमा छनौट गरिन्छ। वास्तवमा जुन बेला जहाँ जे उपलब्ध हुन्छ त्यसैलाई सामग्रीका रूपमा छनौट गर्ने विधिलाई आकस्मिक नमुना छनौट विधिका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ।

सामग्रीको व्यवस्थापन

शोध समस्यासँग सम्बन्धित सङ्कलित सामग्रीको उचित व्यवस्थापन वा सङ्गठनका साथै कुनै निश्चित सैद्धान्तिक मान्यता वा अवधारणाका आधारमा व्याख्याविश्लेषण गर्ने वा केलाउने कामलाई सामग्री व्यवस्थापन तथा अध्ययन विश्लेषणका रूपमा लिइन्छ। सङ्कलित सामग्रीको व्यवस्थापन एवम् अध्ययन विश्लेषणबाट नै शोधकार्य निष्कर्षमा पुग्ने हुनाले पनि शोधमा यसको सर्वाधिक महत्त्व रहेको हुन्छ। सामग्रीको व्यवस्थापन तथा अध्ययन विश्लेषण प्रक्रियाअन्तर्गत सङ्कलित सामग्रीको रुजु एवम् सम्पादन, सङ्कलित सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण र सामान्यीकरण तथा शोधप्रतिवेदन लेखन जस्ता मुख्य कार्यहरू पर्दछन्।

सङ्कलित सामग्रीको रुजु एवम् सम्पादन

शोधसामग्री सङ्कलन गरिसकेपछि सङ्कलित सामग्रीको रुजु, सम्पादन, प्रशोधन, सत्यापन, तथ्यापन, वर्गीकरण, तालिकीकरण, सूचीकरण, आरेख र रेखाचित्रको प्रयोग केकसरी गर्ने भन्ने कुरा सामग्री अध्ययन विश्लेषण प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। यो सामग्रीको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित हुन्छ। यसलाई सामग्रीको व्यवस्थापन तथा अध्ययन/ विश्लेषण प्रक्रियाको पहिलो चरणका रूपमा लिन सकिन्छ। शोध सामग्रीको सङ्कलनपश्चात् सर्वप्रथम सङ्कलित सामग्री रुजु गर्नुपर्छ। शोधप्रश्नानुसार आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन भएनभएको यकिन गरी सामग्री अपुग भएमा पुनः सङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ। सामग्री व्यवस्थापनअन्तर्गत सामग्रीको प्रशोधन, सम्पादन, सत्यापन, तथ्यापन एवम् वर्गीकरण, कार्यमा विशेष सावधानी अपनाउनु पर्छ। यस क्रममा खेसा वा कच्चा रूपमा रहेका सामग्रीलाई आवश्यकताअनुसार प्रशोधन गर्नुपर्छ र सामग्रीको सम्पादन गरी अनावश्यक सामग्रीलाई काँटछाँट गरी हटाउनु पर्छ। यस क्रममा सामग्रीको सत्यापन एवम् तथ्यापन कार्य महत्त्वपूर्ण हुन्छ। शोधमा सत्यापन भन्नाले सङ्कलित सामग्रीहरूको सत्यतथ्य जाँच गरी तिनको वैधता, विश्वसनीयता र प्रामाणिकता निश्चित गर्नु हो। सामग्री व्यवस्थापन गर्दा त्यो सामग्री उचितअनुचित वा वैधवैध केकस्तो हो भन्ने कुराको निर्व्योम गर्नु पर्दछ। सङ्कलित सामग्रीको वैधता, विश्वसनीयता र प्रामाणिकता पुष्टि भएन भने त्यस्ता सामग्रीलाई हटाउनु पर्छ। सामग्रीको सत्यापनसँगै तथ्यापन कार्य पनि सम्पन्न गर्नु पर्छ। तथ्यापन भनेको विभिन्न विधि वा माध्यमको प्रयोग गरी सामग्रीको तथ्याङ्क निर्धारण गर्नु हो। आवश्यकताअनुसार जोड, घटाउ, गुणा, भागा गर्ने वा प्रतिशत निकाल्ने वा तमध्य, मध्यक, बहुलक वा मानक निकाल्ने काम नै तथ्याङ्कन हो। त्यस्तै यस क्रममा शोधप्रश्नानुसार सामग्रीको वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ। सामग्रीको वर्गीकरण गुणात्मक आधार, परिमाणात्मक आधार, पारिस्थितिक आधार एवम् भौगोलिक आधारबाट गर्न सकिन्छ। सामग्री वर्गीकरण गर्दा संहिताकरण पनि गर्नु पर्छ। संहिताकरण भनेको तथ्यलाई निश्चित नाम, सङ्केत वा चिन्ह दिएर व्यवस्थापन गर्नु हो। यसरी सामग्रीको प्रशोधन एवम् सम्पादन कार्य सम्पन्न भइसकेपछि सामग्रीको प्रकृतिअनुसार तालिकीकरण, तथ्याङ्कन, सत्यापन, सूचीकरण पनि गर्नु पर्छ भने आरेख र रेखाचित्रको प्रयोग गरी सामग्रीको उचित व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ।

सामग्रीको व्याख्याविश्लेषण, निष्कर्षण एवम् सामान्यीकरण

सङ्कलित सामग्रीको रुजु एवम् व्यवस्थापन कार्य सम्पन्न भएपछि सामग्रीको व्याख्याविश्लेषण, निष्कर्षण एवम् सामान्यीकरणको कार्य सुरु हुन्छ। यो सामग्रीको व्यवस्थापन तथा अध्ययन/ विश्लेषण प्रक्रियाको दोस्रो चरण हो। यस चरणमा निर्धारित सैद्धान्तिक ढाँचाका आधारमा प्रशोधित सामग्रीको पारिभाषिकीकरण, वर्णन, व्याख्या, विश्लेषण, तुलना, प्रतितुलना, प्राक्कल्पनाको सत्यापन (खण्डन, मण्डन, संशोधन), अर्थापन, निष्कर्षण एवम् सामान्यीकरण कार्य सम्पन्न गरिन्छ। शोधमा पारिभाषिकीकरण भनेको शोधमा प्रयोग गरिएका विशिष्ट शब्दहरू (terms) लाई कुन रूपमा अर्थाइएको छ, भन्ने कुराको स्पष्टीकरण हो। शोधमा प्रयोग गरिएका यस्ता विशिष्ट शब्द वा शब्दावलीलाई अर्थाउनु अनिवार्य हुन्छ किनभने यस्ता शब्द वा शब्दावलीहरूकुनै सिद्धान्त, अवधारणा, विचार वा उपकरणसँग सम्बन्धित हुन्छन्। यसबाट धेरै अर्थहरूमध्ये कुनै एउटा अर्थको निर्धारण गर्न सघाउ पुग्छ। यो सामग्रीको विश्लेषणका लागि बनाउनुपर्ने नियम वा आफ्नो शोधका सन्दर्भमा शोध विषयको पारिभाषिकीकरण पनि हो। पारिभाषिकीकरण गरी सङ्कलित सामग्रीलाई सैद्धान्तिक मान्यता वा अवधारणाका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरी व्यवस्थित गर्नु पर्दछ। यस क्रममा आवश्यकताअनुसार सामग्रीको वर्णन, व्याख्या, विश्लेषण, तुलना, प्रतितुलना गरी अर्थापन गर्नु पर्दछ। अर्थापन भनेको शोधको परिणाम वा प्राप्ति हो। यसलाई शोधको निष्कर्षणका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ। यो शोधको समाधानका रूपमा ज्ञात हुन आएको ज्ञानको उपस्थापन हो। अर्थापनपश्चात् उक्त अर्थापनलाई प्राक्कल्पनासँग तुलना गर्नुपर्छ अर्थात् प्राक्कल्पनाको सत्यापन कार्य गर्नु पर्छ। यसरी सत्यापन गर्दा शोधको निष्कर्ष र प्राक्कल्पनाका बिच मेल भएमा शोध वैध एवम् सफल हुन्छ, तरनिष्कर्ष र प्राक्कल्पनाका बिच मेल नभएमा शोध असफल हुन्छ। यस्तो अवस्थामा प्राक्कल्पनाकोखण्डन, मण्डन एवम् आवश्यकताअनुसार संशोधन पनि गर्नु पर्दछ। कहिलेकाहीँ प्राक्कल्पना ठिक हुन्छ तर शोधको परिणाम वा प्राप्तिमा त्रुटि हुन सक्छ। यस्तो अवस्थामा भने पुनः सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी अर्थापन गर्नु पर्दछ। शोधकार्यमा निष्कर्षको सामान्यीकरण गर्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। शोधमा सामान्यीकरण भन्नाले शोधको निष्कर्षलाई अन्य सिद्धान्त वा नियमको रूपमा विकास गर्ने भन्ने बुझिन्छ। अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा सामान्यीकरण भनेको निष्कर्षलाई उस्तै प्रकृतिका अन्य तथ्यको विश्लेषण गर्ने सामान्य नियम, सूत्र वा सिद्धान्तका रूपमा प्रतिपादित गर्नु हो। निष्कर्षको सामान्यीकरणबाट त्यस्तै प्रकारका अन्य तथ्यहरूको विश्लेषणका निम्तिमानक आधार तयार हुन्छ।

शोधप्रतिवेदन लेखन

सामग्रीको व्याख्याविश्लेषण, निष्कर्षण एवम् सामान्यीकरणपश्चात् शोधप्रतिवेदनको मस्यौदा लेखन र परिमार्जनकार्य गरिन्छ। यसमा सामग्री विश्लेषणबाट प्राप्त तथ्यलाई व्यवस्थित गर्दै शोधप्रश्नानुसार अध्याय वा परिच्छेद विभाजन गर्नुपर्छ र यसरी बनाइएका अध्याय वा परिच्छेदहरू तर्कसङ्गत हुनुपर्छ। अध्याय वा परिच्छेदहरूभित्र शीर्षक उपशीर्षकहरूमा अनुच्छेदहरूको उचित सङ्गठन

बनाउनु आवश्यक हुन्छ। एउटा अनुच्छेदमा एउटै मात्र विचार संरचित रहेको हुन्छ र हुनुपर्छ। परिच्छेदभित्र तालिकीकरण, आरेखीकरण, सूचीकरणको उचित व्यवस्थापन वा रखाईमा शोधार्थी सचेत हुनुपर्छ। सुरुमा शोध प्रतिवेदनको खेस्रा लेखन गर्नु पर्छ र अन्त्यमा आवश्यक परिमार्जनसहित साफी शोधप्रतिवेदन तयार पार्नु पर्छ।

निष्कर्ष

शोध वा अनुसन्धानमा शोधसामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापन अनिवार्य, अति महत्त्वपूर्ण एवम् अत्यन्त संवेदनशीलकार्य हो। कुनै पनि शोधकार्यको विश्वसनीयता, गुणात्मकता एवम् आधिकारिकता जस्ता पक्षहरू शोधसामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापनमै निर्भर रहन्छन्। शोधसामग्रीको सङ्कलन र व्यवस्थापनभित्र धेरै कार्यहरू पर्दछन्। शोधलाई व्यवस्थित एवम् वैज्ञानिक बनाउन ती कार्यहरू व्यवस्थित एवम् क्रमबद्ध ढङ्गले सम्पन्न गर्नुपर्दछ। शोधमा सामग्रीको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिन्छ भने शोधको प्रकृतिअनुसार सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालीय, क्षेत्रकार्य र प्रयोगशालीय कार्यबाट गरिन्छ। पुस्तकालीय कार्यअन्तर्गत पुस्तकको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने कुरा ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसको निश्चित विधि हुन्छ। सामग्री सङ्कलनको क्षेत्रकार्यमा सैद्धान्तिक र प्राविधिक उपकरणहरूको प्रयोग हुन्छ। सैद्धान्तिक उपकरणभित्र अवलोकन, प्रश्नावली तथा अन्तर्वार्ता जस्ता पक्षको समुचित प्रयोगबाट मात्र उपयुक्त किसिमले क्षेत्रीय सामग्रीको सङ्कलन गर्न सकिन्छ। प्रयोगशालीय कार्यबाट भाषा विषयक केही शोधमात्र सामग्रीको सङ्कलन गर्न सकिन्छ। सामग्री सङ्कलन गर्दा नमुना छनौट महत्त्वपूर्ण कार्य हो। यसअन्तर्गत यादृच्छिक, सोद्देश्यमूलक, गुच्छ र आकस्मिक विधि पर्दछन्। सामग्री सङ्कलनसँगै जोडिएर आउने महत्त्वपूर्ण कार्य सामग्रीको व्यवस्थापन हो। यस अन्तर्गत मुख्य रूपमा सङ्कलित सामग्रीको रुजु एवम् सम्पादन, सामग्रीको व्याख्याविश्लेषण, निष्कर्षण एवम् सामान्यीकरण तथा शोधप्रतिवेदन लेखन कार्य पर्दछन्। यी कार्यहरूको क्रमबद्धताबाट नै सफलतापूर्वक शोध वा अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

त्रिपाठी, वासुदेव(२०६८), साहित्य सिद्धान्त : शोध तथा सिर्जन विधि, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री प्रकाशन।

बन्धु, चूडामणि (२०७०), अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन, दोस्रो संस्क., काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल् खगेन्द्रप्रसाद (२०६२), शोधविधि, तेस्रो संस्क.ललितपुर : साभा प्रकाशन।

Alasuutari, P. (1995) *Researching Culture: Qualitative Method and Cultural Studies*.

London: Sage. Anfara, V.A. and

Mertz, N.T. (2006) *Theoretical Frameworks in Qualitative Research*. London: Sage.

- Berg, Bruce L., 2009, *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*. Seventh Edition.
Boston MA: Pearson Education Inc.
- Creswell, J. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*.
Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Creswell, J. (2003). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*.
Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Franklin, M.I. (2012). *Understanding Research: Coping with the Quantitative-Qualitative Divide*.
London and New York: Routledge.
- Goundar, Sam. (2012). Chapter 3 - Research Methodology and Research Method.
- Guba, E. and Lincoln, Y. (1989). *Fourth Generation Evaluation*. Newbury Park, California: Sage Publications.
- Herrman, C. S. (2009). "Fundamentals of Methodology", a series of papers On the *Social Science Research Network* (SSRN), online.
- Joubish, Farooq Dr. (2009). *Educational Research* Department of Education, Federal Urdu University, Karachi, Pakistan
- Kothari, C. and M.R. 2014. *Research Methodology Methods And Techniques*. 3rd ed. New Delhi : New Age international (p) Ltd.
- O R, K. and M, R., 2007. *Methodolgy Of Research In Social Sciences*. 2nd ed. Mumbai: Himalaya Publishing House, p.134.
- Kumar, R. (2011). *Research methodology: A step-by-step guide for beginners*. Los Angeles: SAGE.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rd edition). Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Silverman, David (Ed). (2011). *Qualitative Research: Issues of Theory, Method and Practice*, Third Edition. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications
- Soeters, Joseph; Shields, Patricia and Rietjens, Sebastiaan. 2014. *Handbook of Research Methods in Military Studies* New York: Routledge.